SHARQ MUTAFAKKIRLARINING TARBIYA METODOLOGIYASIDA XALQ PEDAGOGIKASI (FOLKLORSHUNOSLIK, HADISLAR, AFSONALAR) VA ULARNING ZAMONAVIY DARSLARDA O‘ZLIKNI ANGLASHNI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI.

G‘oyibnazarov Rahmatilla

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi dotsenti

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Raxmatova Bahora

O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi

Dinshunoslik yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada Sharq mutafakkirlari tarbiya qarashlarida folklor, hadis va afsonalardan qanday foydalanilgani hamda bu materialni bugungi darsda o‘quvchining o‘zlikni anglashiga yo‘naltirish yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Forobiy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Navoiy va Avloniy asarlari germenevtik tahlil qilinib, madaniyatga tayangan pedagogika va narrativ identiklik nazariyalari bilan qiyoslandi. Mutafakkirlar xalq materialini ko‘proq o‘quvchini aniq vaziyat ustida mulohaza yuritishga undash uchun ishlatgan, me’yorni tayyor holda berish esa ikkinchi o‘rinda turgan. Shu asosda janr va tarbiyaviy vazifa muvofiqligi jadvali hamda “tanishish, tahlil, shaxsiy munosabat” bosqichlaridan iborat didaktik model taklif etildi.

Kalit so‘zlar: xalq pedagogikasi, etnopedagogika, Sharq mutafakkirlari, hadis, afsona, folklor, o‘zlikni anglash.

Аннотация. В статье рассматривается, как мыслители Востока использовали фольклор, хадисы и легенды в воспитании и как этот материал может служить развитию самосознания учащихся на современном уроке. Проведён герменевтический анализ трудов аль-Фараби, Ибн Сины, Юсуфа Хас Хаджиба,

Кайкавуса, Навои и Авлони; выводы сопоставлены с культурно-ориентированной педагогикой и теорией нарративной идентичности. Мыслители обращались к народному материалу прежде всего для того, чтобы побудить ученика размышлять над жизненной ситуацией; передача готовой нормы стояла на втором плане. Предложены таблица соответствия жанров и воспитательных задач и дидактическая модель из этапов «знакомство, анализ, личное отношение».

Ключевые слова: народная педагогика, этнопедагогика, мыслители Востока, хадис, легенда, фольклор, самосознание.

Abstract. The article examines how Eastern thinkers used folklore, hadith and legends in moral education and how this material can support students' self-awareness in today's lessons. Works by al-Farabi, Ibn Sina, Yusuf Khass Hajib, Kaykavus, Navoi and Avloniy were read hermeneutically and compared with culturally sustaining pedagogy and narrative identity theory. These authors used folk material mainly to make the learner reason about a concrete situation; handing down ready-made norms came second. The article proposes a table matching genres to educational tasks and a three-stage didactic model: encounter, analysis and personal stance.

Keywords: folk pedagogy, ethnopedagogy, Eastern thinkers, hadith, legend, folklore, self-awareness.

KIRISH

Darsliklarda xalq og‘zaki ijodiga oid material kam emas: maqollar, ertaklar, “Alpomish” dostonidan parchalar, To‘maris va Shiroq haqidagi rivoyatlar bor. Muammo boshqa joyda. Bu matnlar ko‘pincha yodlanadigan yoki qayta so‘zlab beriladigan material bo‘lib qoladi va o‘quvchining “men kimman, nimaga tayanaman” degan savollariga ulanmaydi.

“Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun (2020) ta’limning milliy qadriyatlarga tayanishini belgilaydi. Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori bilan tasdiqlangan Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasida allalar, ertaklar, maqollar, xalq

o‘yinlari va “milliy tarbiya usullari”dan foydalanish alohida qayd etilgan. Biroq bu materialni qanday metodik mantiq bilan darsga olib kirish kerakligi hujjatda batafsil ochilmagan; bu savol pedagogika fanining zimmasida qoladi.

G. N. Volkov (1999) xalq pedagogikasini avloddan avlodga o‘tgan, o‘z vositalari va me’yorlariga ega tarbiya tizimi sifatida ta’riflagan. Uning yondashuvining kuchli tomoni xalq tajribasini pedagogik bilim sifatida tan olganidadir. Zaif tomoni ham shu yerda: tizim ko‘proq meros sifatida tasvirlanadi, uni bugungi o‘quvchi bilan muloqotga kiritish mexanizmi kam ishlangan.

Xalqaro adabiyotda yaqin masala boshqa terminlar bilan o‘rganilgan. Moll va hammualliflar (1992) oilada to‘plangan “bilim fondlari”ni dars resursiga aylantirishni taklif qilgan. Ladson-Billings (2014) madaniyatni o‘zgarib boradigan amaliyot sifatida tushunishga chaqirgan, Paris (2012) esa maktab o‘quvchining madaniy tajribasini hisobga olishi bilan cheklanmay, uni saqlab qolishi va rivojlantirishi kerakligini ta’kidlagan. Yaqinda chop etilgan tizimli sharh nomoddiy merosning ta’limda identiklikka ta’siri bo‘yicha atigi 30 ta tadqiqot topgan va ularning metodologik sifati pastligini qayd etgan (Ponce Gea et al., 2026). Sohada qiziqish katta, ishonchli dalillar esa hali kam.

O‘zbek pedagogikasida Sharq mutafakkirlarining tarbiyaviy qarashlari keng yoritilgan, ammo ko‘p ishlar ularning g‘oyalarini sanab chiqish bilan cheklanadi. Mutafakkirlar xalq materialidan qanday usulda foydalangani, ya’ni ularning metodologiyasi kamroq tahlil qilingan. Maqolaning maqsadi shu asarlarda folklor, hadis va afsonaning tarbiyaviy vazifasini aniqlash va shu asosda darsda o‘zlikni anglashni rivojlantirishga xizmat qiladigan didaktik modelni asoslashdir.

METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterda: tajriba-sinov o‘tkazilmagan, xulosalar matnlar tahliliga va nazariyalar qiyosiga tayanadi.

Asosiy metod germenevtik tahlil. Mutafakkirlar asarida xalq materiali ko‘pincha alohida ajratilmaydi, rivoyat, hikmat yoki misol shaklida matnga singdirilgan bo‘ladi. Uni

ajratib olish va muallif maqsadi hamda davr sharoitini hisobga olib talqin qilish uchun aynan shu metod mos keldi. Tahlilga Forobiyning “Fozil odamlar shahri” (Walzer, 1985), Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” (Dankoff, 1983), Kaykovusning “Qobusnoma”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarlari va Ibn Sinoning bola tarbiyasiga oid qarashlari olindi. Tanlov mezoni: asarda tarbiya masalasi markaziy o‘rinda turishi va xalq materiali yoki hadisga murojaat aniq kuzatilishi.

Keyin qiyosiy tahlil qo‘llandi. Mutafakkirlar usuli madaniyatga tayangan pedagogika (Ladson-Billings, 2014; Paris, 2012), narrativ identiklik nazariyasi (Bruner, 1991; McAdams & McLean, 2013) va identiklik shakllanishiga oid tadqiqotlar (Umaña-Taylor et al., 2018) bilan solishtirildi. So‘ngra modellashtirish orqali xulosalar didaktik modelga aylantirildi.

NATIJALAR

Xalq materiali mutafakkirlar matnida. Tahlil qilingan asarlarning deyarli hammasida xalq materiali o‘xshash vazifani bajaradi: u hukm chiqarish kerak bo‘lgan vaziyatni ko‘rsatadi, hukmning o‘zini esa ko‘p hollarda o‘quvchiga qoldiradi. Kaykovus o‘g‘liga nasihat qilar ekan, bobning katta qismini hayotiy voqea yoki rivoyat bilan bog‘laydi; maslahat shu voqeadan keyin keladi va o‘quvchi uni o‘zi tekshirib ko‘rishi mumkin. Navoiy “Mahbub ul-qulub”ning uchinchi qismida qisqa hikmatlar va tamsillar beradi. Ular ohangi jihatidan xalq maqollariga yaqin va yodda qolish uchun yozilgan.

“Qutadg‘u bilig”da usul murakkabroq. Yusuf Xos Hojib adolat, davlat (baxt), aql va qanoatni to‘rt timsoliy qahramon orqali gavdalantiradi va asarni ular o‘rtasidagi suhbat ustiga quradi (Dankoff, 1983). Tarbiya bahs shaklida beriladi: o‘quvchi har bir qahramonning dalilini eshitadi va qaysi biri ustun ekanini o‘zi o‘ylab ko‘radi. Asarda turkiy maqol va hikmatlar ko‘p; muallif o‘quvchisiga tanish tilda so‘zlashni maqsad qilgani shundan ham ko‘rinadi.

Hadisning o‘rni. Islom ta’lim an’anasida tarbiya bilim berishdan ajralmagan va “adab” tushunchasi orqali xulq va ijtimoiy munosabatlarni qamragan (Halstead, 2004).

Imom Buxoriyning “Al-adab al-mufrad” to‘plamida hadislar ota-onaga munosabat, qo‘shnichilik, mehmondo‘stlik kabi aniq hayotiy holatlar bo‘yicha guruhlangan. Navoiy va Avloniy hadisni ko‘pincha shu ma’noda, xulq me’yorini qisqa va esda qoladigan shaklda ifodalovchi matn sifatida qo‘llagan. Dunyoviy maktabda hadisga ham madaniy-axloqiy meros namunasi sifatida yondashish mumkin.

Afsona va rivoyat. To‘maris yoki Shiroq haqidagi rivoyatlar, “Alpomish” dostoni o‘quvchiga xalqining tarixiy tajribasini qahramon timsolida ko‘rsatadi. Bruner (1991) ta’kidlaganidek, inson voqelikni hikoya shaklida tartibga soladi, hikoya esa qahramonning tanlovi va uning oqibati orqali me’yorni tushunarli qiladi. Shuning uchun afsona o‘zlikni anglash uchun eng kuchli material. U eng xavflisi hamdir: qahramonlik rivoyati tanqidiy o‘qilmasa, o‘z xalqini boshqalardan ustun qo‘yish kayfiyatini kuchaytirishi mumkin.

Forobiy va Ibn Sino xalq materialini bevosita kam ishlatgan, ammo tarbiyaning ijtimoiy tabiatini asoslab bergan. Forobiy fozil shaharni kishilar baxtga erishish uchun hamkorlik qiladigan jamoa sifatida tasvirlaydi (Walzer, 1985), Ibn Sino esa bolani tengdoshlari davrasida o‘qitishni afzal ko‘rgan. Bu qarashlar xalq materialini darsda guruhda muhokama qilishga asos bo‘ladi. Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Xalq pedagogikasi janrlari, ularning mutafakkirlar asaridagi vazifasi va o‘zlikni anglashga ta’siri

Janr	Mutafakkirlar asarida qo‘llanishi	O‘zlikni anglashdagi vazifasi	Darsdagi mumkin bo‘lgan usul
Maqol, hikmat	“Qutadg‘u bilig”, “Mahbub ul-qulub”da me’yorni qisqa ifodalash	Qadriyatni tilda tanish, o‘z nutqiga olib kirish	Maqolni zamonaviy vaziyatga qo‘llash, qarama-qarshi maqollarni solishtirish
Hadis	“Al-adab al-mufrad”, Navoiy va Avloniy	Axloqiy tanlovni asoslash	Hadisdagi vaziyatni bugungi holat bilan

	asarlarida xulq me’yori		qiyoslab muhokama qilish
Rivoyat, hikoyat	“Qobusnoma”da maslahatdan oldingi misol	Oqibatni ko‘ra bilish, mulohaza	Hikoya oxirini o‘quvchi yakunlashi, “siz nima qilardingiz?” savoli
Afsona, doston	Qahramon timsoli orqali tarixiy xotira	Xalq tarixiga daxldorlik	Qahramon tanlovini tanqidiy tahlil, turli xalqlar afsonalarini qiyoslash
Ertak, alla	Oilaviy tarbiyaning dastlabki vositasi	Oila va mahalla bilan bog‘liqlik	Oiladan ertak yozib kelish va sinfda talqin qilish

Didaktik model. Kuzatishlar asosida o‘zlikni anglashni rivojlantirishning uch bosqichli modeli ishlab chiqildi. “Tanishish” bosqichida o‘quvchi matn bilan uchrashadi, o‘qituvchi esa undan qayta hikoya qilishni emas, matnda nima notanish yoki g‘alati tuyulganini aytishni so‘raydi. “Tahlil” bosqichida matndagi vaziyat bugungi hayot bilan solishtiriladi: masalan, “Qobusnoma”dagi mehmonga munosabat haqidagi maslahat hozirgi oilada qanday yashayotgani muhokama qilinadi. Uchinchi bosqichda o‘quvchi shaxsiy munosabatini bildiradi: me’yorga qo‘shiladi, uni o‘zgartiradi yoki asosli ravishda rad etadi. Bu bosqichsiz model to‘liq ishlamaydi, chunki o‘zlikni anglash qadriyatga nisbatan o‘z pozitsiyasini topishni ham o‘z ichiga oladi.

Model Umaña-Taylor va hammualliflar (2018) dasturiga yaqin: ularning sakkiz haftalik maktab mashg‘ulotlari o‘smirlarda identiklikni o‘rganish va anglash ko‘rsatkichlarini oshirgan, bu esa bir yildan keyingi ijobiy psixologik holat bilan bog‘liq bo‘lgan.

MUHOKAMA

Natijalar madaniyatga tayangan pedagogika bilan ko‘p jihatdan mos keladi, ammo bir muhim farq bor. Ladson-Billings (2014) va Paris (2012) yondashuvlari madaniy ozchiliklar tajribasidan o‘sib chiqqan va maktabda chetga surilgan madaniyatni tiklashni maqsad qiladi. O‘zbekistonda esa milliy madaniyat ta’lim siyosatining markazida turadi. Shuning uchun bu yerda xavf boshqacha: material yetarli, lekin u ko‘pincha rasmiy va yagona talqinda beriladi. Agar “Alpomish” faqat bitta to‘g‘ri talqin bilan o‘qitilsa, o‘quvchi undan faqat tayyor shiorni oladi.

Labrador (2022) merosni “haqida” o‘qitishdan meros “orqali” o‘qitishga o‘tish tendensiyasini qayd etgan. Mutafakkirlar usuli ikkinchisiga yaqin: Kaykovus rivoyatni o‘g‘liga hayotiy qaror qabul qilishni o‘rgatish uchun keltiradi. Shu ma’noda taklif qilinayotgan model ko‘p jihatdan unutilgan usulga qaytishdir. McAdams va McLean (2013) shaxs o‘z hayotini ichki hikoya sifatida qurishini ko‘rsatgan; xalq afsonasi bu hikoya uchun qahramon, sinov, tanlov va qaytishdan iborat tayyor qolip beradi. Biroq qolipni o‘z hayotiga qanday tatbiq etishni o‘quvchi o‘zi hal qilishi kerak, aks holda ish taqliddan nariga o‘tmaydi.

Model o‘qituvchidan alohida tayyorgarlik talab qiladi. Shulman (1987) ta’riflagan pedagogik mazmun bilimi bu yerda o‘ziga xos ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: o‘qituvchi “Qutadg‘u bilig” mazmunini bilishi bilan birga, undagi qaysi parcha o‘smir uchun tushunarli va bahsli ekanini, qaysi savol muhokamani ochishini bilishi kerak. Bunday bilim darsdan keyingi mulohaza orqali to‘planadi; Schön (1983) ta’riflagan amaliyot ustida refleksiya bo‘lmasa, model mexanik usulga aylanib qoladi.

Hadisdan foydalanish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Halstead (2004) islom ta’lim tushunchasi bilan G‘arb liberal ta’limi shaxs avtonomiyasiga munosabatda jiddiy farq qilishini ko‘rsatgan. Dunyoviy maktabda hadis muhokama uchun axloqiy matn sifatida olinadi va o‘quvchining e’tiqodiga baho berish vositasiga aylanmasligi lozim.

Tadqiqotning cheklovlari bor: model empirik sinovdan o‘tmagan, tahlil qilingan asarlar doirasi tor (Yassaviy hikmatlari yoki Rumiy tamsillari alohida tadqiqot talab qiladi), xalqaro dalillar esa boshqa madaniy sharoitda to‘plangan.

XULOSA

Sharq mutafakkirlari folklor, hadis va afsonadan tarbiya vositasi sifatida izchil foydalangan. Ular uchun xalq materiali o‘quvchini aniq vaziyat ustida o‘ylashga undash vositasi bo‘lgan. Kaykovus rivoyatdan keyin maslahat beradi, Yusuf Xos Hojib qadriyatlarni bahs ichida ko‘rsatadi, Forobiy va Ibn Sino tarbiyaning jamoa ichida kechishini asoslaydi.

Bu usul madaniyatga tayangan pedagogika va narrativ identiklik nazariyasi bilan mos keladi va ularga mahalliy tarixiy asos beradi. Taklif etilgan janr va vazifa muvofiqligi jadvali hamda “tanishish, tahlil, shaxsiy munosabat” modeli xalq materialini o‘zlikni anglash vositasiga aylantirishning amaliy yo‘lini ko‘rsatadi. Modelning asosiy talabi o‘quvchiga me’yorga nisbatan o‘z pozitsiyasini bildirish imkonini berishdir.

Keyingi tadqiqotlarda modelni maktab va pedagogika oliygohlarida tajriba-sinov orqali tekshirish, o‘zlikni anglash darajasini o‘lchaydigan vositalarni moslashtirish hamda bo‘lajak o‘qituvchilarning xalq materiali bilan ishlash kompetensiyasini tarkibiy qismlarga ajratib, tayyorlash dasturlariga kiritish yo‘llarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bruner, J. (1991). The narrative construction of reality. Critical Inquiry, 18(1), 1–21. https://doi.org/10.1086/448619

2. Dankoff, R. (Trans.). (1983). Wisdom of royal glory (Kutadgu bilig): A Turko-Islamic mirror for princes, by Yusuf Khass Hajib. University of Chicago Press.

3. Halstead, J. M. (2004). An Islamic concept of education. Comparative Education, 40(4), 517–529. https://doi.org/10.1080/0305006042000284510

4. Labrador, A. M. (2022). Integrating ICH and education: A review of converging theories and methods. International Journal of Intangible Heritage, 17. https://ijih.org/volumes/article/1041

5. Ladson-Billings, G. (2014). Culturally relevant pedagogy 2.0: A.k.a. the remix. Harvard Educational Review, 84(1), 74–84. https://doi.org/10.17763/haer.84.1.p2rj131485484751

6. McAdams, D. P., & McLean, K. C. (2013). Narrative identity. Current Directions in Psychological Science, 22(3), 233–238. https://doi.org/10.1177/0963721413475622

7. Moll, L. C., Amanti, C., Neff, D., & Gonzalez, N. (1992). Funds of knowledge for teaching: Using a qualitative approach to connect homes and classrooms. Theory Into Practice, 31(2), 132–141. https://doi.org/10.1080/00405849209543534

8. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2019, 31-dekabr). Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida (1059-son qaror). https://lex.uz/docs/4676839

9. O‘zbekiston Respublikasi. (2020, 23-sentabr). Ta’lim to‘g‘risida (O‘RQ-637-son Qonun). https://lex.uz

10. Paris, D. (2012). Culturally sustaining pedagogy: A needed change in stance, terminology, and practice. Educational Researcher, 41(3), 93–97. https://doi.org/10.3102/0013189X12441244

11. Ponce Gea, A. I., Pedreño Plana, M., Sánchez Cortés, M. del C., & Gutiérrez Sánchez, M. (2026). Intangible heritage and the construction of identities in the educational sphere: A systematic review. Espiral. Cuadernos del Profesorado, 19(39), 36–53. https://doi.org/10.25115/ecp.v19i39.10999

12. Schön, D. A. (1983). The reflective practitioner: How professionals think in action. Basic Books.

13. Shulman, L. S. (1987). Knowledge and teaching: Foundations of the new reform. Harvard Educational Review, 57(1), 1–22. https://doi.org/10.17763/haer.57.1.j463w79r56455411

14. Umaña-Taylor, A. J., Kornienko, O., Douglass Bayless, S., & Updegraff, K. A. (2018). A universal intervention program increases ethnic-racial identity exploration and resolution to predict adolescent psychosocial functioning one year later. Journal of Youth and Adolescence, 47(1), 1–15. https://doi.org/10.1007/s10964-017-0766-5

15. Volkov, G. N. (1999). Etnopedagogika [Этнопедагогика]. Moskva: Akademiya.

16. Walzer, R. (Trans.). (1985). Al-Farabi on the perfect state: Abu Nasr al-Farabi's Mabadi' ara' ahl al-madina al-fadila. Clarendon Press.